

Az Árpád-kori *Fil* és *Szem* személynévekről

1. Személynévekből alakult földrajzi neveink, helyneveink eredetének vizsgálatához, a helyes magyarázatok felállításához elengedhetetlen Árpád-kori személynéveink ismerete és e nyelvi alakulatoknak több éven vagy évszázadokon átívelő változatainak helyes értékelése. Ha egy témakörben újabb adatok kerülnek elő, akkor a nyelvtörténeti, névtörténeti kutatások fejlődése érdekében nemcsak lehetséges, hanem szükséges is a témával kapcsolatos korábbi megállapítások felülvizsgálata.

Az Árpád-kori oklevelek leírásában közreműködő magyar és idegen anyanyelvű ímokok feltételezhető nyelvi nehézségei miatt is a latin szövegbe ágyazott, különböző helyesírással leírt tulajdonnevek sok esetben eltorzult alakban maradtak az utókorra. A magyar névkincsbe beépülő idegen eredetű személynévek pedig a nép ajkán átalakultak, ezért sok egyéb zavaró körülmény közrejátszása mellett ez is oka lehet a korábban megalkotott „tudós etimológiák”-nak, a névtani romantika oltárán feláldozott jövevénynevek magyarításának, értelmesítésének. A fel nem ismert (félreismert) idegen eredetű személynévek magyar közszóvá alakításának kérdésével, illetve az így létrejött téves névmagyarázatok kiigazításával már többször foglalkoztam. Jelen mondanóm is részben e témakörhöz kapcsolódik. Két helynévcsoport alapjául szolgáló, a *fül* és a *szem* közsavakból alakult személynévek magyarázatában felmerülő ellentmondásokra kívánom felhívni a figyelmet.

2. PAIS DEZSŐ „Régi személynéveink jelentéstana” című művében a közsavakból alakult Árpád-kori személynéveinket jelentésük alapján csoportosította, és az A) főcsoport: „Kezdetleges nevek” b) „Az egyes testrészekről vett nevek” alcsoportjába sorolta a *Scim* ’szem’ nevet, ugyancsak a ’szem’ jelentésű nevek -d képzős *Scemd*, *Zemd*, *Zemdy*, *Scemdi*, *Scimed* változatait, továbbá ’szemes’ jelentésűnek ítélt több névalakulatot, valamint a *szem*-ből -é, -eh képzős *Zeme*, *Zemeh* és a *Scema* -a képzős neveket. Ugyancsak a testrészekről vett nevek közé sorolta a „*Files*, azaz *füles*” személynévet (MNy. 1922: 28, ill. MNyTK. 115. 12). Néhány évvel később ugyanő felismerte, hogy nem minden ómagyar *Fül* ~ *Fil* névalak azonos a testrészt jelentő főnévvel és „A latin Philippus magyar származékai” című munkájában számos nyelvtörténeti adatot idézve a *Fil* ~ *Fül*, *Füle* ~ *File*, *Filedi*, *Files*, *Filke*, *Filek* személynéveket az egyházi latin *Philippus*-ból lett magyar *Filip* ~ *Fülöp* rövidült és képzett alakjaiból vezette le (MNy. 1925: 111).

MELICH JÁNOS az EtSz. *fül* szócikkében számos személynévi és személynévből alakult helynévi adatot közöl, melyek egyaránt alakulhattak a *fül* ’auris, das Ohr’ köznévből, valamint az egyházi latin *Philippus* személynév *Filip* ~ *Fülöp* változatából, és névmagyarázataiban utalt PAIS DEZSŐ fent említett dolgozataira. MELICH „teljesen valószínűtlennek” tartotta azt a korábbi vélekedést, amely szerint valamennyi *File*, *Füle* személy- és helynév kizárólag a *fül* ’auris, das Ohr’ köznévvvel lenne egyenlő, sőt a *Filo* és *Filese* névalakulatok szerinte lehetnek szláv jövevénynevek (EtSz. 2: 653, 655). Itt érde-

mes idézni az ólengyel *Fil*, *Fila*, *Filko*, *Filus* személyneveket (SISNO. [= Słownik staropolskich nazw osobowych. Pod redakcją i ze wstępem WITOLDA TASZYCKIEGO. 1–7. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1965–1987.] 2: 41–5), melyek szintén bizonyítékul szolgálnak a latin *Philippus* személynévnek egy szláv nyelvben kialakult rövidült és képzett változataira. – Az EtSz. szerint az 1367-ből származó *Nyulfyl* második tagja természetesen a *fül* köznévből való, hasonlóan a *Fültó* (1268: pisc. *Fyltou*: GYÖRFFY 1: 805), bár ez utóbbit PAIS a *fel* ~ *föl* 'superficies'-ből vezette le (i. m. 2: 651).

A TESz. és az EWUng. az 1138/1329-ből adatolt *Files* személynevet egyaránt a *fül* 'auris, das Ohr' szócikkben idézi. A FNESz. a *Filkeháza* helynevet a *Filke* személynévből vezeti le, mely a „*Fil* szn.-nek a kicsinyítő-becéző képzőbokros származéka”, és elfogadja az EtSz. (MELICH) véleményét: a régi magyar „*Fil* szn. vagy a m. *Fülöp* ~ *Filep* szn. családjába tartozik, mint rövidüléssel alak, vagy pedig a m. *fül* ~ R. *fil* testrésznévből keletkezett.” (1: 472). Az *Erdőfüle*, *Filefalva*, *Földéak*, *Fülesd*, *Fületelke*, *Fülek* helynevek névcikkekben a *Filkeháza* alatti magyarázatra utal.

PAIS és MELICH felismerése, mely szerint az Árpád-kori *Fil*, *File*, *Files* stb. személynevek rövidüléssel és továbbképzéssel alakulhattak az igen népszerű és gyakori egyházi latin *Philippus* személynévből, nemcsak nyelvészeti, névtörténeti vizsgálódás, hanem a logikus gondolkodás eredménye is. Jóllehet ma nem tudjuk kideríteni a XII–XIV. századi névadás indítékait, az esetleges gúnyolódás vagy kedveskedés, becézés megnyilvánulásait, mégis fel kell tennem a kérdést: ugyan miért neveznének el oly sok – a felsőbb társadalmi osztályhoz tartozó – személyt is a *fül* testrésznévvel? A normális emberi fül nem feltűnő, különös figyelmet nem érdemlő jellemzője az embernek, ezért nem adhat okot a személy megkülönböztetésére, elnevezésére. Még a *Füles* (? 'nagy fülű') megnevezésnek sincs gyermek vagy felnőtt esetében sok értelme, a ma *füles* 'hír, hírhozó' jelentésű közszo XIII. századi előfordulása pedig kizárható. Annál inkább egyértelműek a büntetésből vagy bajvívásban levágott fültre utaló, 1351-ből származó Thomam dictum *Fylethlen* (ÓmOlv. 193) és az 1364. évi Paulum dictum Zagyurwagou alio nomine *Filettenpal* (ZichyOkm. 3: 237) elnevezések.

Közismert viszont az Árpád-korban a teljes alakú latin személynevek, köztük a *Philippus* rövidült és képzett alakjainak kedveltsége és jelenléte. Bár lehetetlen megállapítani, hogy a nagyszámú *Fila* ~ *Phila*, *File* ~ *Fileh* ~ *Phile*, *Fileche*, *Filedí*, *Filek*, *Fleka*, *Fileo* ~ *Filet*, *Files* ~ *Philes*, *Filese*, *Fili*, *Filke* ~ *Philke*, *Filp*, *Filpe* ~ *Filpeh* ~ *Philpe*, *Filpes* ~ *Philpes*, *Filpus* ~ *Philpus*, *Filupa* (vö. FEHÉRTÓI, Árpád-kori személynévtár. Bp., 2005., a továbbiakban: ÁrpSznt.) alakulat közül melyik alakult a *fül* 'auris, das Ohr' közszóból, véleményem szerint a nevek döntő többsége a latin *Philippus* személynév magyar vagy idegen eredetű becéző változata, és csak igen csekély hányada közszo eredetű.

3. MELICH JÁNOSnak a *Fil* ~ *Fül* stb. személynevek fentebb kifejtett magyarázatai után indokolt a kérdés: vajon a *szem* 'oculus' jelentésűnek tartott személynevek (és képzett változatai) adásának, az effajta elnevezéseknek valójában mi lehetett a motivációja?

Az OkISz. a *szem* 'Auge' közszóból alakult Árpád-kori személynevek -s képzős: *Scemus*, *Scimis*, *Semes*, *Scemes*, *Scemus* változatainak 'providus, perspicax; scharfsichtig, umsichtig', azaz 'élesen látó, előrelátó, gondos, eszes, megfontolt' jelentést tulajdonít. – B. LŐRINCZY ÉVA a közszóból alakult -s ~ -cs képzős személynevek között idézte a *Semes*, *Scimis*, *Zemus*, *Zemse*, *Semech*, *Semcza*, *Symcha*, *Zemchi*, *Semchi* <: *szem* 'oculus' változatokat és az OkISz.-ből átvett 'providus, perspicax' jelentés alapján szerinte a *Semes* ~ *Scimis* ~ *Zemus* ~ *Scemus* nevek -s képzője „valamivel bírást, ellátottságot fejezhet ki” (Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban. NytudÉrt. 33: 35, 40, 42). B. LŐRINCZY tanulmányának végén összefoglalásként megállapította, hogy a „jövevény nevek nem szakadtak el teljes mértékben azoktól az idegen nyelvektől, amelyekből hozzánk kerültek, hanem azok különféle úton-módon (például azonos hangalakú idegen nevek, vagy képzők analógiájával) még sokáig hatottak rájuk ... a jövevény nevek képzői ... több forrásból is származhatnak, vagyis lehetnek idegen nyelvből való átvételek, másrészt eredeti magyar képzők. [Bekezdés.] Az, hogy ma már ómagyar kori adataink képzőit eredetük szerint szétvá-

logatni nem tudjuk, nyilvánvaló. De az, hogy ómagyar kori őseink tudatában ezek a készen kapott idegen nevek és a magyar alkotások, következképpen a rajtuk levő képzők is, teljesen összekeveredtek, szintén nagyon valószínű” (i. m. 116). – Az idézett gondolatok után kérdés, hogy az OklSz.-ban megadott jelentések valóban az Árpád-kori társadalom névadási szokásainak valódi indítékát, az akkor élt személyek „megbecsülését, elismerését, dicséretét” fejezik-e ki? Azaz egy magyar közszoí eredetűnek tartott személynév (bizonytalan eredetű) -s képzője szolgált-e elégséges indokot arra, hogy például az 1211-ben élt *Semes* nevű udvarnokot ’előrelátó, gondos, eszes, megfontolt’, korunkban pozitívnak tartott tulajdonságokkal ruházzuk fel?

HAJDÚ MIHÁLY a névadás indítéka szempontjából az ún. „leíró nevek” csoportjába sorolta az 1211: *Zemdy* ’zemecske’ nevet, mely „közvetlen megnevezéssel keletkezett” és „külső tulajdonságot” fejez ki. A nevek jelentéstani csoportosításában az 1215/1550: *Scemera* ’zemecske’ nevet a „feltűnő testrészek (*pars pro toto* ’rész, mely az egészre utal’) csoportban említette (Általános és magyar névtan. Bp., 2003. 350, 354). – Az EWUng. utal az OklSz. *Scemd*, *Semd*, *Zemdy* neveknek ’granum, gemma’, azaz ’mag, rügy-szem’ jelentésére, mely „metaforikus jelentésátvitel” eredményeként ugyancsak a *szem* ’oculus’ közszóból jött létre.

A személynevek jelentésével és a névadás indítékával kapcsolatos fentebb ismertetett magyarázatok mellett továbbra is kétséges: vajon minden Árpád-kori *Scem*, *Scim*, *Sem*, *Zem* stb. személynév testrészt jelentő közszóból alakult-e? Voltaképpen az ’örszem’ jelentés az egyetlen, amely elfogadható indítéka lehetett a névadásnak, egyébként – mint a *fül* testrésznévből alakult személynevek esetében – számomra a *szem*, *szemes* közszóból alakult személynévvel való megkülönböztetések motivációja sem egyértelmű. Az Árpád-kori személynevek jelentését, a nevek adásának indítékát ma nem tudjuk biztonsággal eldönteni, de kérdésesnek tűnik, hogy a nagyszámú helynév szerte az országban csakis a *szem* ’Auge’ alapszavú személynévből jött-e létre, vagy e jelenségre találunk – a *Fil*, *File* stb. (< *Philippus*) személynevek mintájára és középkori társadalmunk életéhez-gondolkodáshoz közelítő – elfogadhatóbb magyarázatot?

Az Árpád-kori személynevek, így a *Sem*, *Semes* jelentésének kérdése is régen foglalkoztat, és a *Szemely* és *Szemenye* helynevek FNEsz.-ben közölt magyarázatai ösztönöztek a téma alaposabb vizsgálatára. Az említett helynevek eredete ugyanis bizonytalan, illetőleg több magyarázatuk is lehetséges. A FNEsz. magyarázata szerint a Baranya megyei *Szemely* (1266: *Schemel*) „puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1214/1550: *Scemel* szn. ... Az alapjául szolgáló szn. forrását némelyek a lat. *Similis* szn.-ben keresik. Ilyen nevű apátja volt a pannonhalmi apátságának a 12. sz. végén” (vö. DHA. I: 331). A FNEsz. szerint lehetséges a helynevet a magyar *személy* főnévből is magyarázni, valamint számításba jöhet a cseh *Semil* vagy a lengyel *Siemil* személynevek átvétele. Ismeretes: a *személy* főnevet is a *szem* ’Auge’ képzett alakjának vélik (vö. TESz., EWUng.). A Vas megyei *Szemenye* (1217/1412: *Zcemene*) „valószínűleg puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn. a m. *szem* fn. családjába tartozhat; vö. 1281: *Zemeyn* szn. ... és 1293: *Zemenus* szn. ... Más feltevés szerint ... szláv eredetű; vö. egyfelől szb.-hv. R. *Semina* szn. ..., másfelől a szb.-hv. *Semin*... cseh *Semin* hn.” A *Szemenye* helynév harmadik magyarázataként a FNEsz. lehetségesnek tartja, hogy a helynév alapjául szolgáló személynév az orosz egyházi szláv *чмунь*, ’a háznéphez tartozó személy, szolga’ jelentésű közszo átvételével épült be a magyar nyelvbe.

4. A FNEsz. fenti helynévmagyarázataiban a magyar *szem* ’oculus’ főnévből alakult személynevek mellett a szláv eredetű személynevek átvételének lehetősége készített arra, hogy összegyűjtssem és táblázatban bemutassam a PAIS és mások által a *szem* ’oculus’ jelentésűnek tartott személyneveket és képzett alakjaikat, azzal a céllal, hogy összevessem a hasonló alakú szláv és német személynevekkel mint lehetséges jövevénynevekkel. Az Árpád-kori személynevek lelőhelyeit nem közlöm, mert a táblázatba felvett személynévi változatok mindegyike megtalálható az „Árpád-kori személynévtár”-ban. Mivel az Árpád-kori személynévi adatok gyűjtése kezdetén célul tűztem ki, hogy valamennyi közszoí eredetűnek tartott névalak és azok minden becézett-képzett (írás) változata kerüljön be a név-

tárba, ezért a névtárból egyértelműen kitűnik az Árpád-kori közsői eredetűnek tartott személynevek, így a *Sem*, *Scem*, *Scemes* stb. kedveltsége, aránya.

A táblázat első oszlopában íráskéjük, ejtésük és végződésük szerint összetartozónak vélt névalakok követik egymást. A második oszlopban azokat a szerzőket és műveket tüntettem fel, akik (amelyek) az első oszlop névalakulatait a *szem* 'oculus' testrésznévből vezetik le: PAIS (i. m.); TERESTYÉNI FERENC, Magyar közsői eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban (MNYTK. 59. 8); BERRÁR JOLÁN, Női neveink 1400-ig (MNYTK. 80. 16); B. LŐRINCZY ÉVA i. m. (35–6, 42); TESZ.; EWUng. A táblázat harmadik oszlopa a magyar személynevekhez hasonló vagy azonos alakú szláv (ócseh, ólengyel) és német eredetű személyneveket tünteti fel a lelőhely rövidítésével. Ezek feloldása: SVOBODA = JAN SVOBODA, Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha, 1964.; BENEŠ = JOSEF BENEŠ, O českých příjmeních. Praha, 1962.; SCHLIMPert = GERHARD SCHLIMPert, Slawische Personennamen in mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte. Berlin, 1978.; FÖRSTEMANN = ERNST FÖRSTEMANN, Altdeutsches Namenbuch. 1. Personennamen. Zweite, völlig umgearbeitete Auflage. Bonn, 1900.; SISNO (feloldását l. fentebb); PROFOUS = ANTONÍN PROFOUS, Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. 1–5. Praha, 1947–1960. Egyéb rövidítések feloldásához l. a FNESz., ill. az ÁrpSzent. rövidítésjegyzékét.

Személynevek	Magyar eredet (<i>szem</i> 'Auge')	Lehetséges szláv vagy német eredet
<i>Scem, Schem, Sem, Seem, Zem</i> – <i>Scim, Zim</i>	PAIS, TERESTYÉNI, BERRÁR, B. LŐRINCZY, TESZ., EWUng.	<i>Sēm</i> (SVOBODA 61, 85, 108; PROFOUS 4: 41) <i>Sem</i> (BENEŠ 56) <i>Sehm, Semm</i> (FÖRSTEMANN 1294) <i>Žim</i> (SVOBODA 129) <i>Šim</i> < <i>Simon</i> (BENEŠ 56)
<i>Scema, Sema, Zema – Zima</i>	PAIS, BERRÁR, TERESTYÉNI, B. LŐRINCZY	<i>Sěma</i> (SVOBODA 108, 126) <i>Zema</i> (SISNO. 5: 54)
<i>Schemcha, Semcza, Scemsca,</i> <i>Scemscu – Scimcha, Scincha</i>	B. LŐRINCZY	<i>Šimša, Schimša</i> (BENEŠ 68; SVOBODA 154)
<i>Senche, Zemche, Zenche –</i> <i>Schimche, Simche</i>		
<i>Semchi, Zemchi</i>	TERESTYÉNI, B. LŐRINCZY	
<i>Scemd, Semd, Zemd</i>	TERESTYÉNI, B. LŐRINCZY	
<i>Scemdi, Zemdi, Zempdi, Zemdi</i>	PAIS, TERESTYÉNI, HAJDÚ	
<i>Sceme, Seme, Zeme, Zemeh</i>	PAIS, TERESTYÉNI, BERRÁR,	
<i>Semech</i>	B. LŐRINCZY	<i>Sěmech, Zěmech</i> (SVOBODA 147) <i>Semeč</i> (PROFOUS 4: 39) <i>Semek</i> (PROFOUS 4: 39) <i>Sěmek</i> (SVOBODA 134)
<i>Zemecha</i>		<i>Semka</i> (SVOBODA 132)
<i>Scemed – Scimed</i>	PAIS, TERESTYÉNI, EWUng.	
<i>Scumedi – Scimide</i>	TESZ., EWUng.	
<i>Scemey, Zemei</i>		<i>Semyey</i> (SISNO. 5: 58)
<i>Scemein, Zemein – Scimein</i>	PAIS	<i>Semín</i> (BENEŠ 36) <i>Sěmín</i> (PROFOUS 4: 41)

Személynevek	Magyar eredet (<i>szem</i> 'Auge')	Lehetséges szláv vagy német eredet
<i>Scemel, Semel</i>	EWUng.	<i>Semel</i> (BENEŠ 101) <i>Semil</i> (SVOBODA 65, 84) <i>Semil</i> (SCHLIMPERT 124) <i>Siemil</i> (SISNO. 5: 59)
<i>Zemeke, Zemekei</i>		<i>Semeke</i> (SCHLIMPERT 124)
<i>Scemen, Semen, Zemen(us)</i>		<i>Seman</i> (BENEŠ 91) <i>Semín</i> (BENEŠ 36) <i>Seminus</i> (FÖRSTEMANN 1294)
<i>Scemene</i>		<i>Semina</i> (FNESz.)
<i>Zemente, Zemynde</i>		<i>Zementha</i> (SISNO 5: 59)
<i>Scemer, Zemer, Scemar</i>		<i>Samer, Simer</i> (BENEŠ 98) <i>Semer</i> (SCHLIMPERT 125) <i>Semar</i> (SISNO 5: 56)
<i>Scemera, Zemera, Scemura</i> <i>Scemere, Zemere, Scemure</i>	PAIS, BERRÁR, HAJDÚ	<i>Šimera</i> (SVOBODA 171)
<i>Scemes, Semes, Scemus,</i> <i>Semus, Zemus – Scimis</i>	PAIS, BERRÁR, B. LÓRINCZY, TESz., EWUng;	<i>Sěmeš, Sěmoš</i> (SVOBODA 150, 152) <i>Semsch</i> (BENEŠ 64) <i>Semiš</i> (BENEŠ 66) <i>Semisch</i> (SCHLIMPERT 124)
<i>Scemete, Scemeta, Scemeten</i>		<i>Sěmata</i> (SVOBODA 164)
<i>Scemhegi, Scembegi</i>		
<i>Scemi, Zemi</i>	TESz., EWUng.	<i>Sěmi</i> (SVOBODA 61, 64)
<i>Scemou, Scemeu</i>		<i>Semo</i> (SCHLIMPERT 124)
<i>Sempch, Zempch</i>		
<i>Scemse, Semse, Zemse</i>	TERESTYÉNI	
<i>Scemsca, Scemsu</i>	B. LÓRINCZY	
<i>Scemte, Semte, Scente, Scenthe</i>	BERRÁR	
<i>Scimtou</i>	BERRÁR	

5. A *szem* 'oculus' alapszavú személynévből magyarázott nagyszámú helynév adatait ugyancsak táblázatba foglaltam. Az első oszlop tartalmazza a CSÁNKI és GYÖRFFY történeti földrajzi kötetiből kigyűjtött helynevek első és/vagy korai írásváltozatait, melyek a helynevek magyarázataul szolgáltak. A második oszlopban a megye feltüntetésével a helynév mai alakja olvasható. A harmadik oszlopban azt a személynévi alakot tüntettem fel, melyből a FNESz. helynévmagyarázata kiindult. A táblázatból kitűnik, hogy a *Szemely* és *Szemenye* kivételével a helynevek személynévi előzményei a FNESz. magyarázata értelmében – többnyire a korábbi magyarázatokot elfogadva – a *szem* 'oculus' testrésznévből alakultak. A táblázatban szerepel hat, az előbbiekhöz hasonló alakú, részben már kihalt helynévi adat, ezeket a FNESz. nem magyarázta.

A helynevek első előfordulásai	Mai alakja	FNESz.
<i>Schemel, Semel, Zemel,</i> <i>Scemel, Zemul, Scymil</i>	Baranya: <i>Szemely</i>	< <i>Scemel</i> { < lat. <i>Similis</i> szn. < m. <i>személy</i> ~ szn. < ócseh <i>Semil</i> szn.
<i>Scemes, Zemes</i>	Somogy, Valkó: <i>Szemes</i>	< <i>Semes</i> szn. < m. <i>szem</i>

A helynevek első előfordulásai	Mai alakja	FNESz.
<i>Scemera, Scemere, Semere, Zemere</i>	Abaúj, Baranya, Borsod, Győr, Hont, Komárom, Pest, Somogy, Sopron, Szatmár, Zala: <i>Szemere, Szemerelaka, Szemeretelke</i>	< <i>Zemera ~ Zemere</i> szn. < m. <i>szem</i>
<i>Scend, Zend</i>	Abaúj, Borsod, Fejér, Komárom, Somogy, Tolna: <i>Szend</i>	< <i>Zemd</i> szn. < m. <i>szem</i>
<i>Scemse, Sempse, Sempse, Semche</i>	Abaúj: <i>Semse</i>	< <i>Zemse</i> szn. < m. <i>szem</i>
<i>Zemche, Zencze, Zenche, Zempche</i>	Tolna: <i>Szencse (Iregszemcse)</i>	< <i>Zemchy, Zemse</i> < m. <i>szem</i>
<i>Zeme, Zemei</i>	Nyitra: <i>Szimó</i>	< <i>Zeme ~ Zemy</i> szn. < m. <i>szem</i>
<i>Scemenye, Zcemene</i>	Vas: <i>Szemenye</i>	< <i>Zemeyn, Zemenus</i> szn. < m. <i>szem</i> < szl. <i>Semin</i> szn. < szl. <i>Semina</i> szn. < orosz c.szl. <i>сѣминъ</i> 'a háznéphez tartozó személy, szolgál'
<i>Syemfalwa, Senefalwa, Zemefalwa Zemeeghaza</i>	Tolna: <i>Szemefalva</i> Csanád (GYÖRFFY 1: 870)	< <i>Zeme</i> szn.
<i>Zemefelde</i>	Varasd (KarMnem ² . 517; Sztp. 1: 419)	
<i>Zemteleke</i>	Fejér: <i>Zemtelke</i> ,	
<i>Zemen, Zemul</i>	Baranya: <i>Szemeny</i>	
<i>Zemenewelge, Zemen</i>	Pozsega: <i>Szemeny</i>	
<i>Scemlen</i>	Bodrog: <i>Szemlény</i>	
<i>Scema (silva)</i>	Vas	
<i>Sentha, Zentha, Zentha, Zynta</i>	Somogy: <i>Szenta</i> Csongrád: <i>Zenta</i>	< <i>Scemte</i> szn. } < m. <i>szem</i> < <i>Scente</i> szn. } < m. <i>szent</i>
<i>Zemthe, Zempcze</i>	Bihar: <i>Szemte</i>	
<i>Zemch</i>	Pozsony: <i>Szenc</i>	< <i>Sencu, Senc</i> szn. < m. <i>szem</i>

Mai ismereteink szerint hihető-e, hogy főleg a XII–XV. századból, 22 megyéből, 40-nél több fennmaradt helynévi adat majd mindegyike a magyar *szem* 'oculus' jelentésű személynévből alakult? A nagyszámú, tíz megyében is előforduló *Szemere ~ Szemerelaka ~ Szemeretelke* helynevek magyarázatául szolgálhat a híres és kiterjedt birtokokkal rendelkező *Szemere* nemzetség, mint a helynevek névadója. A nemzetség XII. század végén élt ősenek nevét Anonymus is feljegyezte, s élt a XIII. században a nemzetséghez tartozó *Szemere* ispán (KarMnem². 967–8). E két jeles személyn kívül a nemzetséghez nem tartozó *Szemere* nevűek is birtokolhattak a jelzett megyék valamelyikében, és így fennmaradtak nevük.

A *Szemere ~ Szemera* személynévet PAIS a *szem* 'oculus' -r + -a ~ -e kicsinyítő képzős alakjának magyarázta, amit Anonymus szövegével támasztott alá. Anonymus Huba leszármazottjának vélte „prudens *Zemera*”-t és PAIS a latin *prudens* 'előrelátó, tudó, értelmes, okos' jelzőt a magyar *szemes* 'sollers, providus', azaz 'művészi, ügyes, okos, eszes, előrelátó, gondos' jelzővel tartotta egyenértékűnek. Anonymus szereplőjének előképe vagy az 1177-ben említett Sempte-i *Szemere* ispán, vagy a XII. szá-

zad elején (1105–1110) feltűnt nyitrai püspök lehetett (SRH. 1: 75, 80; vö. GYÖRFFY 4: 459; ÁrpSzt.). Az 1975-ben GYÖRFFY GYÖRGY bevezető tanulmányával és jegyzeteivel megjelent Gesta Hungarorumból GYÖRFFY kihagyta a PAIS-féle *Szemere* személynév-magyarázatot, mert feltehetően GYÖRFFY sem hitte el, hogy a XII. században élt két magas rangú nyitrai személynek a magyar *szem* 'oculus' közszóból, magyar *-r + -a* kicsinyítő képzőkkel alakult neve lett volna (l. a táblázatban az ócseh *Šimera*, továbbá a *Hudera*, *Chudera*, *Jandera*, *Šebera* stb. személyneveket (SVOBODA 171).

Hat megyében *Szend*, két megyében *Szemes*, és további tíz megyében voltak még a *szem* 'oculus' jelentésű személynévből magyarázott helynevek. – A FNESz. a Pozsony megyei *Szenc* (1252: *Zemch*, 1260: *Synci*) személynévi előzményének „*szem*, (ör)*szem*” jelentést tulajdonított, mivel a hely német neve, *Wartberg* tulajdonképpen „örhelyes hegy” volt. A helynévmagyarázathoz idézett *Sencu*, *Senc* személynéveket azonban nem tartom a *szem* 'oculus' változatainak, mivel hasonló név a „törtérszági nemzettség” tagjai között fordul elő (vö. KarMNemz² 1116, 1284: *Jazen*, *Senk*, *filiis Isan et Isan filio Radozlai de genere Rata* (BlagayOkl. 48.) és a *Sena*, *Senc*, *Senca*, *Sencu*, *Senk*, *Senka*, *Senke*, *Senkete* bizonyára szláv jövevénynevek. – A Pozsony megyei *Csenke* (1298: *Semky* ~ *Semkey* ~ *Semke*: FNESz.), a Nyitra megyei *Cseke* (1156: *Seka*), *Család* (1156: *Sulad*), *Csitár* (1113: *Sitar* ~ *Scitar*); *Csabaj* ~ *Cabaj* (1113: *Scobol*; GYÖRFFY 4: 363, 366, 368), a Békés megyei *Csal* (1219/1550: *Shol*); a Bihar megyei *Csatár* (1208/1550: *Satar*); *Csömög* (1216/1550: *Semec*; GYÖRFFY 1: 504, 607, 609); a Komárom megyei *Csicsó* (1172: *Sysou*; GYÖRFFY 3: 411) stb. helynevek első adatai, továbbá a *Csaba* (~ *Saba*), *Csepel* (~ *Sepel*), *Csanád* (~ *Sanad*, *Sunad*), *Csákány* (~ *Sacan*, *Sakan*), *Csobánka* (~ *Shubanca*), *Császló* (~ *Shazlou*) személynévek Árpád-kori írásváltozatai (vö. ÁrpSzt.) felhívják a figyelmet arra is, hogy a személynéveket tartalmazó táblázatban felsorolt nevek *S* ~ *Sc* kezdőbetűje esetleg jelölhetett *cs* hangot is.

Meggyőződésem, hogy ha a *szem* 'oculus' jelentésűnek tartott személynévből ilyen jelentős mennyiségű helynév alakult volna, akkor a társadalomban e néven nyilván lényegesen több személynek kellett élnie, hiszen nem minden *Sem*, *Scem*, *Zeme* stb. nevű személyről neveztek el birtokot, földet, telket, falut, erdőt. A *szem* testrésztől ilyen mértékű elnevezés a *Fül* ~ *Fil* nevekkel kapcsolatban mondottak miatt is egy szerűen nem életszerű, nincs elegendő motiváció e rendkívül gyakornak tartott névadáshoz.

A Kárpát-medence Árpád-kori népességének összetétele, szláv eredetű jövevényiszavaink és jövevényneveink nagy száma, nemkülönben a *Szemely* és *Szemenye* helyneveknek FNESz.-ben közölt és feltételezett szláv előzményei alapul szolgálhatnak a *szem* 'oculus' jelentésűnek tartott nevek eredetének más szempontú megközelítésére is, ahogyan azt PAIS és MELICH a *Fül* ~ *Fil* (< *Philippus*) személynévekkel megtették.

A táblázatban felsorolt, a magyar *szem* 'Auge' jelentésű személynévekhez és (képzett) változataihoz h a s o n l ó szláv személynévek közül néhány az ószláv *šěmbь*, az oroszban és szerb-horvátban 'persona', azaz 'személy', *šěmin* 'Sklave, Hausgenosse', azaz 'rabszolga, cseléd', *šěmьja* 'Familie, mancipia', azaz 'család, háznép' szavakból alakult. Továbbá *šěmbь* lehet a lengyel *Siemidrog*, *Siemirad*, *Siemowit*, *Siemomysł* (BRÜCKNER, SIET. 489), cseh *šěmibor*, szerb-horvát *Semivit* stb. összetett nevek első tagja. A szláv *Sem* 'persona, személy' vagy önálló személynév lett, vagy különféle személynévképzőkkel egészült ki: *šěm*, *šěma*, *šěmьch*, *šěmi*, *Semiš* stb. (SCHLIMPERT 124; SVOBODA 85; a szláv szócsaládról részletesebben vö. TRUBAČEV, SITerm Rod. 164–5). A hasonló alakú magyar és szláv személynévek összehasonlítása bizonyos mértékig összhangban van a Vas megyei *Szemenye* helynév harmadik: orosz egyházi szláv *члмнъ* 'háznéphez tartozó személy, szolgál' szóból való magyarázatával (FNESz.). A feltételezett szláv eredetű *Sem*, *Scema*, *Zeme* „jövevénynevek”-nek – jelentésüknél fogva és a korszak társadalmi állapotából következően – az Árpád-kori személynévállományunk egészében való megjelenése logikusabb magyarázatot kínál, s alaposabb indítékkal szolgálhatnak, mint a *szem* testrészt jelentő szóból alakult nevek. Az eddig rendelkezésünkre álló adatokból az derül ki, hogy a *Sem*, *Sceme*, *Scema*, *Sem*, *Seme*, *Sema* stb. néven feljegyzettek zömmel az alsóbb társadalmi osztályból kerültek ki. Legtöbb volt a szolgál, szolgán, szabados, udvarnok, jobbágy, egyegy harangozó, disznópásztor, lovas szolgál, vincellér.

Közismertek az 1138/1329-ből származó Dömösi és az 1211. évi Tihanyi összeírásokban fennmaradt hatalmas, több száz nevet tartalmazó servus 'szolga'-névsorok. Mégis a szláv eredetű *Zulga*, *Zulgad*, *Zulugad*, *Sculgad*, *Zolgat*, *Zolcad*, *Sulgadi* 'szolga' személynevek lényegesen kisebb számban fordulnak elő – főleg az 1200-as évek elejétől –, mint a talán szinonimáinak számító és azokat kiszorító, feltehetően szláv eredetű *Scem*, *Scemd*, *Zemd* stb. személynevek (vö. ÁrpSznt.).

A fentiek értelmében a *Zeme*, *Scemse* stb. személynévből alakult helynevek esetében is ésszerűbb magyarázatra ad lehetőséget, ha a helynevek alapjául a 'persona, familia', 'személy, család, háznép, szolga stb.' jelentésű szláv eredetű személynevek szolgálnak és nem a magyar *szem* 'oculus' közből alakultak.

6. A *fül* elvesztése után egy személyt a XIV. században a *Fylethlen* megkülönböztető jelzővel illettek (l. fentebb), és az egyik *szem* elvesztése után a XV. században *Felzemew* 'félszemű'-nek nevezhették. Mindkét, külső tulajdonságra utaló jelző megegyezik a ma is használatos kifejezésekkel. Ezért különös, sőt érthetetlen számomra az Árpád-kori „*Kétszem–Egyszem*” személynevek feltehetően egy családon belüli, együttes megjelenése és jelentése: 1256: *Qvetscem* filius Myske de Inatha, Buzma et Petrus filii *Ygscem* de villa Chour; 1282: Michaela dicto Vkleleu filio *Kethzem* de Inacha (ÁrpSznt., vö. GYÖRFFY 2: 357). Hátha az összetett nevek második *scem*, *zem* eleme nem a magyar *szem* 'oculus', hanem a szláv eredetű *sem*, és talán 'szolga', esetleg 'család, háznép' jelentésű? Vagyis az egyik elnevezett nem 'kétszemű', hanem mondjuk 'kétszalados', azaz két háznépe van, a másik személy pedig nem 'egyszemű', hanem 'egycsalados', vagyis egy szolgája, háznépe van. Jóllehet a nevek így szokatlan módon magyar és a feltételezett szláv elemek keveredésével alakulhattak, mégis számomra az így kikövetkeztetett jelentésük ésszerűbbnek tűnik az OklSz.-ban megadott jelentésnél. Nem elhanyagolható szempont, hogy a családban biztosan szláv eredetű – *Myske* és *Buzma* – személynevek fordultak elő.

A korábban *Scim*, *Scimad*, *Scimcha*, *Scimed*, *Scimein*, *Scimtou* személyneveket is a *szem* 'oculus' testrésznéből alakult nevek *i*-zö változatainak tartották (BERRÁR i. h.). Figyelmet érdemel azonban a cseh *Sim* személynév, mely (a nálunk is igen kedvelt) *Simon* rövidült variánsa (vö. BENEŠ 56), és a felsorolt szláv eredetű személyneveknek is volt *i*-is változata: *Simer*, *Šimera* (SCHLIMPERT 124). Az Árpád-korban lehetséges volt az ónémet *Sehm*, *Semm*, *Seminus* (FÖRSTEMANN 1294) személynevek átvétele is. A feltételezett német jövevénynevek, hasonlóan a szláv eredetű nevekhez, kitűnően illenek a korszak társadalmának névadásába.

A táblázatokban feltüntetett Árpád-kori személy- és helynevek eredete, jelentése, alakulásuk, képzésük módja stb. további alapos vizsgálatot igényel. Az idézett szláv személynevek átvételének szlavisztikai szempontú, szakszerű értékelésére nem vállalkozhatom. Az előadott gondolatok csupán az ötlet szintjén kívánták felhívni a figyelmet egy Árpád-kori személynév-csoport magyarázatának lehetséges újragondolására.

†FEHÉRTÓI KATALIN